

GRZEGORZ IGNATOWSKI
Katowice

POJĘCIE ANTYSEMITYZMU W DEKLARACJI *NOSTRA AETATE*

Kwestia wrogich postaw w stosunku do Żydów jest jednym z najważniejszych zagadnień w posoborowych relacjach katolicko-żydowskich. Temat ten poruszany jest systematycznie nie tylko w ramach konferencji naukowych poświęconych tej problematyce, lecz także przy okazji spotkań zorganizowanych dla przedyskutowania zupełnie innych spraw. Pomimo wysiłku, który włożono w rozwiązanie wielu dzielących problemów, pewne zagadnienia pozostają w dalszym ciągu nie rozwiązane, a jednym z zasadniczych pytań pozostaje kwestia terminologii: za pomocą jakich określeń opisywać wrogie postawy w stosunku do Żydów?

Oficjalne relacje katolicko-żydowskie rozwinęły się po ogłoszeniu przez Sobór Watykański II deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*. Czwarty punkt tego dokumentu został w całości poświęcony Żydom. Deklaracja, co trzeba dodać, jest jedynym dokumentem, w którym ostatni Sobór wypowiedział się przeciwko antysemityzmowi. Po zwróceniu uwagi, że tylko władze żydowskie wraz ze swoimi zwolennikami domagały się śmierci Chrystusa i przypomnieniu, iż Żydzi nie ponoszą dziedzicznej i zbiorowej odpowiedzialności za Jego mękę, deklaracja soborowy stwierdza: „Poza tym Kościół, który odrzuca wszelkie prześladowania zwrócone przeciw jakimkolwiek ludziom, pamiętając o wspólnym dziedzictwie z Żydami, nie z pobudek politycznych, ale pod wpływem religijnej miłości ewangelicznej głęboko oplakuje akty nienawiści, prześladowania, przejawy antysemityzmu, które kiedykolwiek i przez jakichkolwiek ludzi kierowane były przeciw Żydom”¹

Lektura tekstu soborowego może prowadzić do prostego wniosku, że nie wszystkie uprzedzenia i wrogie postawy wobec Żydów zostały w deklaracji określone za pomocą terminu „antysemityzm”. W dokumencie czytamy przecież, że Kościół oplakuje nie tylko akty nienawiści i żydowskie prześladowania,

¹ *Declaratio de Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas*, w: *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani Secundi*, (dalej – *Acta Synodalia*) vol. IV, pars V, Typis Polyglottis Vaticanis 1978, 619.

lecz także przejawy antysemityzmu. Należy zapytać, czy w taki sposób wyrażone potępienie nie jest jedynie związane z redakcją dokumentu? Być może ma głębsze znaczenie i jest wyrazem stopniowego, coraz bardziej intensywnego, podkreślania postawy Kościoła, która wynika z założenia, że termin „antysemityzm” nie obejmuje wszystkich wrogich postaw w stosunku do Żydów? Układ deklaracji, jeśli chodzi o źródła uprzedzeń oraz postawione pytania, pozbawiony komentarza, pozwala wysuwać tylko pewne przypuszczenia nie upoważniające do postawienia prawomocnych wniosków.

22 października 1974 r. papież Paweł VI powołał watykańską Komisję ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, która miała na celu wprowadzić w życie deklarację soborową *Nostra aetate* nr 4. W dwóch kolejnych dokumentach wydanych przez tą komisję: *Wskazówkach i sugestjach w sprawie wprowadzenia w życie deklaracji soborowej „Nostra aetate” nr 4* (1 grudnia 1974 r.) oraz *Żydzi i judaizm w głoszeniu Słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawiania tych zagadnień* (24 czerwca 1985 r.) dla opisu wrogich postaw w stosunku do Żydów posłużono się tylko terminem „antysemityzm”² W kolejnym dokumencie zatytułowanym *Pamiętamy: Refleksja nad Shoah* (16 marca 1998) znajdujemy już dwa terminy, „antysemityzm” i „antyjudaizm”, opisujące antyżydowskie nastawienie. Za pomocą pierwszego z wymienionych określeń przedstawiono uprzedzenia i postawy mające swoje źródło w teoriach powstałych w końcu XIX w., które głosiły istnienie wielu ras. Mówiąc dokładnie termin „antysemityzm” oznacza w tym wypadku ideologię nazistów i jej konsekwencje, prowadzące, jak wiadomo, do zagłady narodu żydowskiego. Termin „antyjudaizm” w dokumencie *Pamiętamy: Refleksja nad Shoah* użyty został w podwójnym znaczeniu. Najpierw posłużono się nim dla przedstawienia nieprzychylnych Żydom postaw chrześcijan, które wynikały z błędnej interpretacji Nowego Testamentu. Za pomocą terminu „antyjudaizm” w tym samym dokumencie opisano również uprzedzenia antyżydowskie, korzeniami swoimi sięgające przemian społeczno-ekonomicznych i politycznych z końca XIX w.³ Nie jest trudno przewidzieć, że nieprecyzyjna terminologia może prowadzić do poważnych problemów w relacjach chrześcijańsko-żydowskich. Z tego też powodu, kierując się troską o ścisłość i precyzję we wzajemnych kontaktach, w najnowszych publikacjach usiłuje się opisywać wrogie nastawienie w stosunku do Żydów za pomocą określeń „antysemityzm”, „antyjudaizm” oraz „antyżydowskość”. Pierwszy z wymienionych terminów dotyczy bezpośrednio postawy rasistowskiej a drugi religijnej. Ostatnie z wymienionych określeń odnosi się do postaw, które wynikają z uwarunkowań psychologicznych, społecznych, kulturowych i obyczajowych⁴

² Oba dokumenty znajdują się w: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965–1989)*, W. CHROSTOWSKI, R. RUBINKIEWICZ (red.), Warszawa 1990, 37-43 i 50-74.

³ Zob. „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 5/6 (1998) 52-56.

⁴ Zob. np.: W. CHROSTOWSKI, *Dialog w cieniu Auschwitz*, Warszawa 1999, 172-173.

Potępiając antysemityzm nazistowski dokument *Pamiętamy: Refleksja nad Szoah* przypomniał zacytowane powyżej słowa z deklaracji *Nostra aetate*. Zaproponował więc, że Sobór użył terminu „antysemityzm” na opisanie antyżydowskich postaw, które mają przyczyny rasowe, odnoszą się szczególnie do nazistowskiej ideologii. W niniejszych rozważaniach podjęto próbę wyjaśnienia znaczenia terminu „antysemityzm” w deklaracji *Nostra aetate*. Starając się odpowiedzieć na powyższe pytanie, najpierw przeanalizowano wypowiedzi Augustina Bei, przewodniczącego Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan oraz zwrócono uwagę na wystąpienia innych Ojców Soboru Watykańskiego II. Wzięte pod uwagę zostaną również komentarze Sekretariatu ds. Jedności, który przygotowywał dokument poświęcony kwestii żydowskiej. Dla przejrzystości rozważań należy krótko przybliżyć powstanie *Nostra aetate*.

1. Powstanie deklaracji *Nostra aetate*

Projekt dokumentu o Żydach po raz pierwszy został doręczony Ojcom soborowym 8 listopada 1963 r.⁵ Była to już druga wersja dokumentu. Pierwszą z nich usunięto z Komisji Centralnej po arabskich protestach, które nie dotyczyły samego projektu, lecz stanowiły reakcję na informacje prasowe, że w czasie obrad soborowych będą obecni w Rzymie przedstawiciele niektórych organizacji żydowskich. Zdecydowano więc, iż projekt dokumentu o Żydach, wraz z tekstem o wolności religijnej, będzie dołączony do składającego się z trzech części schematu o ekumenizmie, zatwierdzonego przez Jana XXIII, jako podstawa do dyskusji soborowej, 22 kwietnia 1963 r. Dokument o Żydach zaprezentowany został Ojcom Soboru Watykańskiego II przez przewodniczącego Sekretariatu ds. Jedności 19 listopada 1963 r. W czasie dyskusji nad projektem dokumentu o ekumenizmie, która odbyła się od 18 listopada do 2 grudnia 1963 r., niektórzy Ojcowie nawiązywali zarówno do schematu o Żydach, jak i o wolności religijnej, zwracając uwagę, że obie dołączone części nie pasują do całego tekstu. Ekumenizm, według Ojców soborowych, miał dotyczyć tylko podzielonych chrześcijan⁶

Sekretariat ds. Jedności zdecydował więc, że nowy schemat dokumentu o Żydach, poprawiony i nieznacznie poszerzony o inne religie stanowić będzie do niego aneks. Bea przedstawił go Ojcom ostatniego Soboru 25 września 1964 r.

⁵ Na temat *Nostra aetate* zob.: A. BEA, *La Chiesa e il popolo ebraico*, Morcelliana – Brescia, 1966; *Les relations de l'Église avec les religions non chrétiennes*, A. M. HENRY (red.), Paris 1966; T. FEDERICI, *Il Concilio e i non cristiani*, Roma 1966; R. LAURENTIN, *L'Église et les juifs à Vatican II*, Tournai-Paris 1967; A. GILBERT, *The Vatican Council and the Jews*, New York 1968; W. CHROSTOWSKI, „*Nostra aetate*” z perspektywy ćwierćwiecza, PP 2 (1989) 219-239. Wszystkie tłumaczenia projektów dokumentu o Żydach zob.: G. IGNATOWSKI, *Kościół wobec przejawów antysemityzmu*, Łódź 1999, 154-158.

⁶ Dyskusję poświęconą trzem pierwszym rozdziałom dokumentu, które dotyczą ekumenizmu przedstawia L. GÓRKA, *Od unionizmu do ekumenizmu*, w: L. GÓRKA, S. C. NAPIÓRKOWSKI, *Kościół czy Kościół*, Warszawa 1995, 97-108.

Dyskusja na temat tego projektu odbyła się kilka dni później, 28 i 29 września. W wyniku postulatów składanych przez Ojców soborowych dokument znacznie rozbudowano, poświęcając dwa nowe punkty innym religiom: jeden buddyzmowi i hinduizmowi, a drugi islamowi. Poszerzona deklaracja, która dotyczyła teraz stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich składała się z pięciu punktów. W pierwszym z nich przedstawiono ogólne uwagi na temat relacji między Kościołem katolickim a innymi religiami. Drugi z nich dotyczył przede wszystkim buddyzmu i hinduizmu, trzeci islamu, a czwarty Żydów. Projekt deklaracji zamykało wezwanie do powszechnej braterskiej miłości. Przewodniczący Sekretariatu kolejny schemat przedstawił w auli soborowej 20 listopada 1964 r. W przerwie między trzecią a czwartą sesją Ojcowie soborowi nadesłali jeszcze 242 propozycje zmian. Poprawioną deklarację, uwzględniającą uwagi niektórych Ojców, w której umieszczono po raz pierwszy termin „antysemityzm”, Bea zaprezentował w auli soborowej 14 października 1965 r. Ostatecznie dokument promulgowany został 28 października 1965 r.

2. Pojęcie antysemityzmu w soborowych i posoborowych komentarzach A. Bei do *Nostra aetate*

Przy każdej interpretacji *Nostra aetate* należy uwzględnić na pierwszym miejscu wypowiedzi Bei, który prezentował Ojcom soborowym kolejne schematy deklaracji o Żydach oraz został osobiście zobowiązany przez Jana XXIII do przygotowania tego dokumentu. Z soborowych i późniejszych jego wypowiedzi wynika, że termin „antysemityzm” zawarty w *Nostra aetate* określa wszystkie wrogie postawy w stosunku do Żydów, a więc również te, które wynikały z nazistowskiej ideologii, jak i inne, mające swoje źródło w nieprzychylnym Żydom chrześcijańskim nauczaniu. Przewodniczący Sekretariatu oraz cała deklaracja koncentruje się jednak na religijnych przesłankach, które ugruntowywały i prowadziły chrześcijan do antyżydowskiego nastawienia. Dla pełnego zrozumienia *Nostra aetate* trzeba przypomnieć, że – wobec powtarzających się nieustannie protestów wyrażanych przez przeciwników opracowania przez Sobór dokumentu o Żydach – Bea, członkowie Sekretariatu oraz inni Ojcowie opowiadający się za taką deklaracją zwracali uwagę, iż schemat dotyczący kwestii żydowskiej ma wyłącznie religijne znaczenie. Prezentując pierwszy projekt dokumentu przewodniczący Sekretariatu mówił, że Sobór nie zajmuje się kwestią odnoszącą się do spraw narodowych czy politycznych, a więc nie podejmuje zagadnienia dotyczącego uznania Państwa Izrael przez Stolicę Apostolską. Bea podkreślił, że „żadna z tych kwestii nie jest ujęta w schemacie, ani w żaden sposób poruszona. Zajmujemy się natomiast wyłącznie problemem religijnym”⁷

⁷ *De catholicorum habitudine ad non christianos et maxime ad Iudaeos, Acta Synodalia*, vol. II, pars V, Typis Polyglottis Vaticanis 1973, 481. Zob. także: A. BEA, *Relatio super declarationem de Iudaeis et de non-christianis, tamże*, vol. III, pars II, Typis Polyglottis Vaticanis 1974, 563.

W taki sam sposób, tylko z perspektywy religijnej, podchodził również przewodniczący Sekretariatu do poruszonego w ramach deklaracji zagadnienia antysemityzmu. W komentarzu do *Nostra aetate*, który wydany został niespełna rok po uchwaleniu przez Sobór dokumentu, stwierdził, że nie chce w nim przedstawiać pełnego stosunku Kościoła do antysemityzmu oraz podejmować rozważań na temat jego źródeł politycznych, narodowych, psychologicznych, społecznych i ekonomicznych. Według Bei, jeśli chodzi o antysemityzm, to „Kościół sądzi, że najlepszy wkład, jaki może zaoferować dla powolnego rozwiązania tego tysiącletniego problemu znajduje się w jego zasobach duchowych i religijnych. Polega on na mobilizacji jego wiernych, tak, aby jasno zobaczyli religijne aspekty tej kwestii i również wobec niej całościowo zastosowali nauczanie Bożego Objawienia, szczególnie Nowego Testamentu”⁸

W przemówieniach z 19 listopada 1963 r. oraz z 25 września 1964 r., a więc wówczas kiedy Bea prezentował Ojcom soborowym pierwszy i drugi projekt dokumentu o Żydach, odnajdujemy te same stwierdzenia. Wyraźnie podkreślał w nich, że antysemityzm ma przede wszystkim źródła pozareligijne. Przewodniczący Sekretariatu występował w ten sposób przeciwko pewnym Żydom, którzy wszystkie źródła antysemityzmu dostrzegali w chrześcijańskim nauczaniu, a przede wszystkim w antyżydowskich relacjach o męce i śmierci Chrystusa⁹. Podczas drugiego z wymienionych przemówień dodał jednak, że nie da się zaprzeczyć, że w dziejach wielu narodów można odnaleźć dużo świadectw mówiących o tym, iż chrześcijanie – żyjący z Żydami w jednej społeczności, przekonani o ich dziedzicznej odpowiedzialności za śmierć Chrystusa – uznawali naród żydowski za „lud bogobójców, odrzucony przez Boga i przeklęty. To z kolei prowadziło ich do pogardzania nimi, a nawet prześladowania” Dlatego, kontynuował Bea, Żydom współczesnym zależało, aby Sobór pokazując, że jest przeciwny temu przekonaniu, publicznie i uroczyście ogłosił, iż za śmierć Chrystusa nie powinien być obarczany odpowiedzialnością naród żydowski jako taki. Na koniec Bea zapytał Ojców soborowych, podkreślając istotę całego dokumentu o Żydach, czy Sobór może taką deklarację ogłosić? W wypadku pozytywnej odpowiedzi, Ojcowie powinni zdecydować, jakie ma być jej brzmienie¹⁰. Dalsze prace Sekretariatu koncentrowały się właśnie na tym zagadnieniu.

⁸ *La Chiesa e il popolo ebraico*, 8.

⁹ Jednym z nich był francuski historyk Jules Isaac, który osobiście prosił Jana XXIII, aby Kościół uroczyście odrzucił twierdzenie, że Żydzi jako naród ponoszą odpowiedzialność za śmierć Jezusa. Na ten temat zob. G. IGNATOWSKI, *Na drogach pojednania. Międzynarodowy Katolicko-Żydowski Komitet Łączności*, Łódź 2003, 92-101.

¹⁰ *Relatio super declarationem de Iudaeis et de non-christianis*, 559-560. Terminu „antysemityzm” użył również Bea w ostatnim swoim soborowym wystąpieniu, 20 listopada 1964 r. Jego uwagi nie wnoszą jednak nowych treści do podejmowanych tutaj rozważań. Zob.: *Relatio super schema declarationis "De ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas"*, *Acta Synodalia*, vol. IV, pars IV, Typis Polyglottis Vaticanis 1977, 722-724.

Podobnie na temat pojęcia antysemityzmu i jego przyczyn wypowiadał się Bea w kilku posoborowych komentarzach do *Nostra aetate*. Mając na uwadze prześladowania Żydów, szczególnie w nazistowskich Niemczech, przypomniał, że ich powodem były społeczne, ekonomiczne i rasowe uprzedzenia. Kolejny raz podkreślał jednak, że Sobór się nimi nie interesował. Sobór, według przewodniczącego Sekretariatu, nie zajmował się również postawami pierwszych chrześcijan, określanymi przez Beę jako antysemickie, które wynikały z niegodnego postępowania członków narodu żydowskiego wobec pierwszych uczniów Chrystusa. Dla przykładu Bea wymienił fragmenty z *Dziejów Apostolskich*: 9, 23-29; 13, 45-50; 14, 2-7, 19; 17, 5-13; 18, 12; 20, 3-19; 23, 12¹¹

Bea rozróżniał wyraźnie antysemityzm nazistowski od antyżydowskich postaw chrześcijan, które upatrywał w błędnej interpretacji męki Chrystusa. Określał je również terminem antysemityzm i chciał, aby zostały odrzucone przez Sobór. Przewodniczący Sekretariatu, a za nim deklaracja, posługuje się więc określeniem „antysemityzm” w takim znaczeniu, w jakim był on wówczas powszechnie stosowany. Komentując *Nostra aetate* stwierdził wyraźnie, że Sobór wypowiedział się przeciwko tym wszystkim, którzy – oskarżając naród żydowski o zbiorową i dziedziczną odpowiedzialność za śmierć Chrystusa – okazywali antyżydowskie postawy. Konsekwencją tego oskarżenia miało być przekonanie chrześcijan o pozbawieniu Izraela przywilejów udzielonych przez Boga, zaprzeczenie jego wybrania i twierdzenie, że Kościół jest prawdziwym Izraelem według ducha¹²

3. Wypowiedzi innych Ojców Soboru Watykańskiego II

Jak zauważono powyżej, podczas obrad soborowych dwukrotnie omawiano kwestię żydowską. Najpierw, w dniach od 18 listopada do 2 grudnia 1963 r., Ojcowie Soboru Watykańskiego II w sposób ogólny wypowiadali się o dokumencie o Żydach w czasie omawiania schematu o ekumenizmie. Z tego też powodu wypowiedzi na temat pierwszego z przedstawionych na Soborze schematów o Żydach zawierały ogólne i niedługie uwagi na temat postaw antyżydowskich, określane wyłącznie za pomocą terminu „antysemityzm”. Maximos IV Saigh, melchicki patriarcha Antiochii, wskazywał na możliwość opracowania przez Sobór krótkiego sformułowania potępiającego nie tylko antysemityzm, lecz także segregację rasową¹³ Potrzebę potępienia antysemityzmu w omawia-

¹¹ Istnieje kilka podobnych wypowiedzi Bei na ten temat: Zob. np.: *La Chiesa e il popolo ebraico*, 61-62; *Le peuple juif et le plan divin de salut*, DC 1459 (1965) 1972-1974; *L'attitude de L'Église envers les religions non chrétiennes*, tamże, 1468 (1966) 650. Na temat relacji między pierwszymi wyznawcami Chrystusa a Żydami, które odnotowują Dzieje Apostolskie zob. W. CHROSTOWSKI, *Czy Żydzi „nie podobają się Bogu i są wrodoży wszystkim ludziom” (1Tes 2, 15)? Niewiara w Jezusa Chrystusa a wrogość wobec Niego i Jego wyznawców*, CT 70 (2000) 47-68.

¹² *La Chiesa e il popolo ebraico*, 61-62.

¹³ *Acta Synodalia*, vol. II, pars V, Typis Polyglottis Vaticanis 1973, 545.

nym dokumencie zasygnalizował Sergio Méndez Arceo, biskup meksykańskiego Cuernavaca¹⁴ Endre Hamvas, biskup Csanad na Węgrzech, przypomniał, że jadowity antysemityzm dominował w jego kraju, zwłaszcza pod wpływem nazizmu. Kościół katolicki natomiast, mówił Hamvas, zawsze odrzucał i przeciwstawiał się antysemityzmowi¹⁵

Szczegółowa dyskusja na temat drugiego schematu o Żydach odbyła się w auli soborowej 28 i 29 września 1964 r. Tym razem znacznie więcej Ojców ostatniego Soboru, wskazując na zalety projektu dokumentu przedstawionego i krótko omówionego w 1963 r., powracało do kwestii postaw antyżydowskich. Naszą uwagę koncentrujemy jednak tylko na tych wypowiedziach biskupów, w których znajduje się termin „antysemityzm”. W znaczeniu ogólnym, dla opisanego wszystkich wrogich postaw w stosunku do Żydów, pojęcia tego używali: Pieter Antoon Nierman z Groningen, przemawiający w imieniu biskupów holenderskich, Daniel Raymond Lamont z Umtala w Republice Południowej Afryki oraz Joseph Tawill, melchicki arcybiskup Aleksandrii. Arcybiskup Chicago, Albert Gregory Meyer, 28 września 1964 r., przypominał, że w ciągu minionych wieków wyrządzono wiele zła Żydom: „Sprawiedliwość wymaga, byśmy wyraźnie zwrócili uwagę na niezmierną liczbę krzywd, jakie ludzie przez wieki wyrządzili Żydom. Te wyjątkowe męczarnie, jakich zaznał naród żydowski, wymagają, abyśmy również w wyjątkowy sposób potępiłi wszelkie formy antysemityzmu, tak jak to czynił nasz tekst wcześniejszy (...)”¹⁶

Inni biskupi, 29 września, a więc w drugim dniu dyskusji, posługując się określeniem „antysemityzm” wyraźnie opisywali wrogie postawy wobec Żydów, które czerpały dla siebie inspirację z chrześcijańskiego, antyżydowskiego nauczania. Franjo Šeper, arcybiskup Zagrzebia, podobnie jak Meyer, podkreślał, że antysemityzm w sposób bardziej odpowiedni został potępiony w pierwszej wersji dokumentu. Kościół bowiem, jak wskazywał Šeper, nie może pozostawać obojętny na prześladowania, jakich doświadczały Żydzi – także w czasach współczesnych – z powodu przynależności do własnego narodu. Arcybiskup Zagrzebia przypominał, że „prześladowania i nienawiść skierowane przeciw Żydom w minionych wiekach były niekiedy usprawiedliwane przesłankami zaczerpniętymi w sposób wyraźny z dziedzictwa chrześcijańskiego. Sprawiedliwość, rozsądek i uczciwość wymagają, aby wreszcie położyć kres podobnym usiłowaniom poprzez deklarację soborową”¹⁷

Wspomniany już powyżej Arceo twierdził, że historia Kościoła przypomina o krzywdach wyrządzonych narodowi żydowskiemu przez chrześcijan nie tylko ze względu na nieprzestrzeżenie prawa, sprawiedliwości i miłości, lecz także

¹⁴ *Tamże*, 616.

¹⁵ *Tamże*, 678. Na temat postawy Kościoła węgierskiego wobec nazizmu zob.: P. BLET, *Pius XII i druga wojna światowa w tajnych archiwach watykańskich*, Katowice 2000, 277-303.

¹⁶ *Acta Synodalia*, vol. III, pars II, Typis Polyglottis Vaticanis 1974, 597.

¹⁷ *Tamże*, vol. III, pars III, Typis Polyglottis Vaticanis 1974, 13. Egzegezę Mt 27, 25 dokładnie przedstawia W. CHROSTOWSKI, *Odpowiedzialność za śmierć Jezusa Chrystusa*, AK 2(1990) 222-241.

z powodu dogłębnie błędnej interpretacji Objawienia. Dlatego chciał, aby Sobór w sposób ogólny odrzucił interpretacje pewnych fragmentów Pisma Świętego, np. Mt 27, 25, którymi posługiwano się w sposób antysemitki. Arceo mówił dalej z nadzieją, że "nie będzie dla Kościoła ciężarem, lecz radością uznanie, wskazanie i pożałowanie czynów dokonanych przeciwko ludowi żydowskiemu w taki sposób, by w przyszłości nikt spośród chrześcijan nie śmiał postępować w sposób antysemitki lub wspierać antysemityzm pod pretekstem religii, ani otwarcie, ani skrycie"¹⁸

W sposób równie krytyczny wobec antyżydowskich postaw chrześcijan wypowiadali się inni Ojcowie soborowi. Léon Arthur Elchinger, biskup Strasburga, przypominał, że zarówno w czasach współczesnych, jak i w przeszłości, Żydzi byli prześladowani, znieważani i siłą zmuszani do nawrócenia przez chrześcijan. Nawet obecnie, mówił Elchinger, w kazaniach i niektórych podręcznikach insynuowano, że popełniają zło. Uważał więc, że należy prosić Żydów o przebaczenie za krzywdy wyrządzone im przez chrześcijan. Proponował, aby Kościół odrzucił i potępił wszystkie przejawy „nienawiści, udręki, prześladowania skierowane przeciw Żydom, które nazywane są antysemityzmem (...)”¹⁹

Kolejni biskupi, szczególnie amerykańscy, w swoich przemówieniach wskazywali wprost na oskarżenie Żydów o bogobójstwo lub odpowiedzialność za śmierć Chrystusa, jako źródło antysemitki postaw chrześcijan: Stephen Leven z Sao Antonio, Henry Theophilus Klonowski z Scranton, Lawrence Shehan z Baltimore oraz Rudolf Greber z Ratyzbony. Leven mówił, że chrześcijanie oskarżając Żydów o bogobójstwo, usprawiedliwiali nie tylko antyżydowskie wystąpienia, lecz nawet ich zagładę. W dalszej części jego wypowiedzi czytamy: „Cały świat zna dobrze historię antysemitki wśród chrześcijan. Tak wiele dokonano przeciw Żydom. Teraz zaś świat domaga się i oczekuje bezwzględного i niezaprzecznego sygnału [który mówiłby – dop. G. I.] o dobrej wierze Kościoła, że mianowicie i w tym zakresie chce on oddać sprawiedliwość”²⁰

Shehan, wypowiadający się w imieniu niemal całego episkopatu USA, podkreślał, że jest błędem przypisywanie Żydom odpowiedzialności za bogobójstwo. Oskarżenie to, według arcybiskupa Baltimore, wspierało antysemitki postawy niewykształconych oraz nieugruntowanych religijnie ludzi, a „w świadomości współczesnych Żydów (...) stanowi jedną z głównych przyczyn antysemitki, a zwłaszcza tej żałosnej postaci antysemitki, z której wzięła w tym stuleciu początek tragedia narodu żydowskiego wciąż obecna w naszej smutnej pamięci”²¹

¹⁸ *Acta Synodalia*, vol. III, pars III, Typis Polyglottis Vaticanis 1974, 18-19.

¹⁹ *Tamże*, 30. Przemówienie Elchingera; zob. również w: *Les Églises devant le judaïsme. Documents Officiels 1948-1978*, M. T. HOCH, B. DUPUY (red.), Paris 1980, 345-349.

²⁰ *Acta Synodalia*, vol. III, pars III, Typis Polyglottis Vaticanis 1974, 32.

²¹ *Tamże*, 46.

Klonowski stwierdził, że pomimo tego, iż odpowiedzialność za ukrzyżowanie Chrystusa ponoszą władze żydowskie wraz z Piłatem i rzymskimi żołnierzami, to jednak fakt ten nie stanowi uzasadnienia, dla którego można byłoby prześladować naród żydowski. „Dlatego należy potępić antysemityzm” – twierdził dalej biskup Scranton²²

Rudolf Greber uważał, że wymierzony w Żydów antysemityzm, szczególnie nazistowski, kierował się przeciwko chrześcijaństwu, dążąc do obalenia jego podstawy. Praktycznie oznacza to, że „powinno być zaproponowane przebadanie i oczyszczenie wszystkich ksiąg, w tym także religijnych, które wykazują jakiegokolwiek tendencje antysemitki lub przedstawiają Żydów jako bogobójców”²³

Podsumowując dyskusję, jaka odbyła się w auli soborowej na temat drugiego projektu dokumentu, 28 i 29 września 1964 r., członkowie Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan napisali, że: „Liczni Ojcowie prosili, aby mocniej potępić antysemityzm” niż to miało miejsce w omawianym schemacie. Sekretariat dodaje, że zostało to uwzględnione w kolejnej redakcji²⁴ Nowy, zaproponowany tekst brzmiał w ten oto sposób: „Ponadto, odrzucając krzywdy wyrządzone ludziom gdziekolwiek, Sobór pamiętając o wspólnym dziedzictwie, głęboko opłakuje i potępia nienawiść i prześladowania, jakie były skierowane przeciwko Żydom zarówno w przeszłości, jak i w czasach obecnych”²⁵ Krótki komentarz Sekretariatu wraz z nową propozycją tekstu wskazuje, iż przez antysemityzm rozumiano „nienawiść i prześladowania”, zarówno te z „przeszłości”, jak i te, z czasów „obecnych”, których doświadczyli Żydzi. Z wypowiedzi wspomnianych Ojców soborowych wynika także, że postulując potępienie antysemityzmu, chcieli przede wszystkim odrzucić antyżydowskie postawy chrześcijan. Źródło tych postaw, jak twierdzili, tkwiło w błędnej interpretacji męki Chrystusa.

4. Źródła antysemityzmu na podstawie układu *Nostra aetate* nr 4

Zwrócenie uwagi na miejsce, w którym znajduje się fragment wyrażający sprzeciw wobec antysemityzmu oraz komentarz na ten temat Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan i uwagi Bei potwierdzają wcześniej dokonane ustalenia. W ostatecznej wersji dokumentu przyjętej przez Sobór potępienie antysemityzmu umieszczone zostało pomiędzy historycznymi i teologicznymi wypowiedziami na temat odpowiedzialności za śmierć Chrystusa. W części poświęconej historycznym rozważaniom Sobór wskazuje, że tylko władze żydowskie i ich zwolennicy domagali się Jego śmierci. W takim razie, jak podaje deklaracja,

²² *Tamże*, 171.

²³ *Tamże*, 167.

²⁴ *Relatio de emendationibus*, w: *De Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas, Acta Synodalia*, vol. III, pars VIII, Typis Polyglottis Vaticanis 1976, 648.

²⁵ *Schema declarationis de Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas. Textus emendatus (1964)*, *tamże*, 695.

odpowiedzialności za Jego mękę nie można przypisywać wszystkim Żydom wówczas żyjącym, a tym bardziej współczesnym. Z tego też powodu nie wolno nauczać, powołując się na Pismo Święte, że Żydzi są odrzuceni lub przeklęci przez Boga. Kościół katolicki w ten sposób zdecydowanie wypowiedział się przeciwko tym, którzy uważali, że wszyscy Żydzi ponoszą dziedziczną odpowiedzialność za śmierć Chrystusa, co jak wskazywano na Soborze, stanowiło w przeszłości argument dla okazywania antyżydowskich postaw. W zdaniu, które następuje po odrzuceniu antysemityzmu zwrócono uwagę na teologiczne, a więc najbardziej głębokie i podstawowe znaczenie męki i śmierci Jezusa Chrystusa. Sobór przypomina więc, że Chrystus dobrowolnie, kierując się miłością, podjął mękę za grzechy wszystkich ludzi. W komentarzach Sekretariatu ds. Jedności odnajdujemy krótką uwagę, że fragment na temat antysemityzmu stanowi ważną część przyjętego tekstu, w obecnym układzie bardziej wyraźnie zachowany jest porządek logiczny, a „odrzucenie antysemityzmu jest (...) konsekwencją podstaw przyjętych wcześniej” Ojcowie postulowali również, jak wynika z dalszych zdań komentarza Sekretariatu, aby w związku z odrzuceniem antysemityzmu w nowej redakcji dokumentu wyraźnie wykluczono jakąkolwiek interpretację polityczną²⁶ Ostatecznie, Bea w komentarzu do *Nostra aetate* stwierdza, że odrzucenie antysemityzmu jest skierowane przeciwko tym wszystkim, którzy swoje antyżydowskie nastawienie usprawiliwiali błędną interpretacją męki Jezusa. Wyjaśniając czytelnikom teologiczne znaczenie śmierci Chrystusa przewodniczący Sekretariatu przypomniał, że dokument soborowy pozwala w sposób słuszny twierdzić, że Sobór upomina „tych wszystkich, którzy chcieliby usprawiedliwiać przejawy antysemityzmu faktami z Męki” Tekst soborowy, mówił Bea, „chciałby im powiedzieć: Kościół nie pojmuje w ten sposób Męki, lecz w sposób zupełnie inny. I ten inny sposób” – tzn. teologiczny – „jest następnie przedstawiony (...)”²⁷

Podsumowując rozważania na temat antysemityzmu zawarte w deklaracji *Nostra aetate* nr 4 należy stwierdzić, że Sobór do zagadnienia wrogich postaw w stosunku do Żydów podchodził wyłącznie z perspektywy religijnej, tak samo, jak do całej kwestii żydowskiej. Terminem „antysemityzm” w deklaracji określone zostały przede wszystkim antyżydowskie uprzedzenia, które wynikały z przekonania, iż Żydzi, jako ogół ponoszą dziedziczną odpowiedzialność za śmierć Chrystusa. Możemy również stwierdzić, że potępienie antysemityzmu zawarte w deklaracji *Nostra aetate* staje się w pełni zrozumiałe tylko w kontekście, w jakim zostało ono sformułowane, a więc pomiędzy historycznymi i teologicznymi rozważaniami na temat Męki. Należy więc zapytać, do jakiego stopnia jest uzasadnione swobodne cytowanie deklaracji przy wyrażaniu sprzeciwu wobec każdej formy antysemityzmu? Obecnie antyżydowskie postawy niezmier-

²⁶ *Expensio Modorum, tamże*, vol. IV, pars IV, Typis Polyglottis Vaticanis 1977, 709-710.

²⁷ A. BEA, *La Chiesa e il popolo ebraico*, 98.

nie rzadko są inspirowane przekonaniem religijnym. Chrześcijańscy teologowie, korzystając z badań historyków, socjologów, psychologów, dochodzą do wniosku, że ostatecznie źródła tych postaw tkwią nie w błędnie interpretowanych relacjach o Męce, lecz w nieuznawaniu trwałego wybrania Izraela w historii zbawienia²⁸ Wobec tego możemy postawić jeszcze jedno pytanie, czy z chrześcijańskiego punktu widzenia nie należałoby mówić przede wszystkim o anty-judaizmie, rezygnując z innych określeń?

The Meaning of the term „anti-Semitism” in the Declaration *Nostra Aetate*

Summary

The question of anti-Jewish attitudes has been frequently taken up in the official Catholic-Jewish dialogue. Not only the sources of the anti-Jewish prejudices but even the terminology pose another problem. The modern official documents of the Church on the Jews and Judaism employ the terms „anti-Judaism” and „anti-Semitism”. The term „anti-Judaism” is used to describe the old theology of the Passion, which maintained that the Jewish people as a whole was responsible for the Crucifixion and which gave rise to the theory of substitution, the replacement of old Israel by real Israel, the Church. At present the term „anti-Semitism” describes the anti-Jewish attitudes, the sources of which are in the economical, political, sociological prejudices and racial theories. The official Catholic-Jewish dialogue began after the publication of the Declaration on the Relationship of the Church to Non-Christian Religions „*Nostra Aetate*” by the Second Vatican Council in October 28, 1965. This document prepared by the Secretariat for Promoting Christian Unity, condemns the anti-Jewish attitudes in the words: „In her rejection of every persecution against any man, the Church, mindful of the patrimony she shares with the Jews and moved not by the political reasons but by the Gospel’s spiritual love, decries hatred, persecutions, displays of anti-Semitism, directed against Jews at any time and by anyone” The article explains the meaning of the word „anti-Semitism”, which is used in the Vatican declaration. In the first place it analyses the Conciliar and post-Conciliar statements made by cardinal Augustin Bea, the head of the Sec-

²⁸ J. DUJARDIN, *L’antisémitisme: un point de vue chrétien*, „Istina” 3 (1991) 237-250; *Dialog chrześcijańsko-żydowski. Antologia tekstów*, H. P. Fry (red.), Warszawa 2003, 54-58.

retariat for Promoting Christian Unity, who was responsible for the presentation of the projects of „Nostra Aetate” at the Council. Then the pronouncements of other Conciliar Fathers and the explanations of the Secretariat are examined. The term „anti-Semitism”, as used in the declaration, first of all comprises the anti-Jewish attitudes and the prejudices of the Christians, which had been inspired by the wrong conceptions of the Passion, mentioned above. The declaration rejects those attitudes and explains that only the Jewish authorities and some people who followed their lead demanded the death of Christ. „Nostra Aetate” also emphasizes that Christ underwent His passion and death freely, for the sake of sinful mankind. The article states that the meaning of the term „anti-Semitism” used in the declaration can be fully realized only in the context of the whole declaration and of the discussion conducted by the Conciliar Fathers.